

*Ворожбит-Горбатюк В. В.,**доктор педагогічних наук**Білецька С. А.,**аспірант кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки**Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*

Постановка проблеми. Сучасна педагогічна наука і шкільна виховна практика характеризується відсутністю сталих організаційних і змістово-методичних важелів духовно-морального виховання особистості учня як носія надбань національної і світової культури. Доцільність вивчення історично складеного змісту духовно-морального виховання дітей зумовлена необхідністю розв'язання суперечності між незаперечним значенням духовно-морального виховання в контексті особистісно орієнтованої педагогіки та недостатнім насиченням змісту навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, високими духовними і індивідуальними моральними цінностями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти формування духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині видатних педагогів, визначення місця духовно-морального компонента у структурі особистості вчителя представлено в педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, С. Золотухіної, А. Мудрика, Н. Побірченко. Питання формування цінностей і ціннісних орієнтацій вивчали у філософсько-аксіологічному аспекті – М. Дебольський, П. Ігнатенко, М. Каган, в соціологічному – А. Ботвінова, В. Корженко, В. Чарнолуський, психологічному – К. Абульханова-Славська, А. Асмолов, Б. Братусь, Н. Коваль та в педагогічному – М. Андреев, С. Анісімов, М. Болдирев, Б. Ліхачов, І. Харламов, В. Шпак та ін. Природу духовно-морального виховання особистості крізь призму культурологічного підходу досліджували Т. Бабина, А. Уледов, В. Харламов, Г. Шевченко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Не зважаючи на широке висвітлення загальних аспектів обраної проблеми доцільним є вивчення, осмислення і практична реалізація установок на духовність морального виховання особистості дитини, парадигма якого моделюється на основі поглядів філософсько-педагогічних просвітників середини XIX століття і створює християнсько-гуманістичну традицію сучасної педагогічної думки.

Формулювання цілей статті: конкретизувати зміст духовно-морального виховання учнів гімназій і міністерських народних училищ у середині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У результаті соціально-політичних змін з 1848 р. зміст загальноосвітньої підготовки став таким, як описав П. Боборикін (він описував початок 1850-тих рр.) у своїх спогадах: «Коли ми до 1 вересня зібралися після молебня, нам, четвертокласникам, інспектор оголосив, щоб ми спитали вдома батьків визначилися, як вчитися далі: чи продовжувати вивчення латини, (вивчали з 1 класу) для вступу в університет, чи новий предмет законодавства, або ж жодного з них не вивчати. Законоведи от мають чин чотирнадцятого класу, університетські – право вступу в університет без іспитів за умови високої успішності, інші ж не отримують нічого, зате вчитимуться набагато менше»[1, с. 45-46].

Проведене дослідження доводить, що духовно-моральне виховання дітей у XIX столітті відзначалося становим характером. Це було відображено у першу чергу у змісті духовно-морального виховання. Прикрим явищем було поширення в середовищі домашнього виховання, освіти у спеціальних освітніх закладах (пансіонах, інститутах, ліцеях, корпусах) спілкування французькою мовою, захоплення іноземними виховними традиціями, що поступово призвело до занепаду ідеї народності в духовно-моральному вихованні, формалізму у вихованні громадянськості і патріотизму.

Незважаючи на тенденцію охоронних заходів в організації виховного процесу в закладах загальної освіти, середина XIX століття позначилася прогресивними позитивними зрушеннями. Зокрема проблеми духовно-морального виховання дітей отримали чітке нормативне визначення. Наприклад, було чинним Міністерське Керівництво для Попечителів навчальних округів від 27 травня 1833 р. У цьому документі наголошувалося на доцільності посилення моральної частини загальної освіти, а саме: морального спрямування викладання. Наприклад, рекомендувалося контролювати учителів і професорів, щоб вони своїм викладом не викликали в учнів сумнівів в абсолюті православної віри; контролю з боку вчителів відвідування учнями храмів; дотримання у колективах миру і злагоди, готовності незаперечного виконання вимог керівництва; слідкувати за порядністю і моральною чистотою учителів; рекомендувати учителям через літературні бесіди оберігати учнів від суспільних вад, непристойних зв'язків, хиб спілкування; у більшості закладів загальної освіти учні зобов'язувалися читати молитву учіння, в якій є слова: «зрости розумово і морально» [2, т. 1, відділ 2, ст. 68-69].

У результаті аналізу названого документу констатовано, що духовно-моральне виховання рекомендувалося здійснювати послідовно: спочатку через навчальний порядок. Такий порядок передбачав здатність учителя викладати предмет послідовно, доцільно обравши способи учіння і напрям, який розвиває людину в конкретній науковій галузі. Потім – через педагогічне спостереження (чи переконливо звучать слова російської мови, чи вчить російська історія любити Батьківщину і бути відданим государеві, чи вихована дитина у пошані до родини і людей старшого покоління) [там само].

Для відновлення принципів благочестя і християнської основи навчального процесу в загальноосвітніх закладах було утворено особливий комітет, який розробив новий план народної освіти. Серед засадних моментів цього нового плану звернемо увагу на такі: відродження і акцентування уваги на принципі народності у вихованні; у вивчення основ релігії зміст зосередити навколо позитивних надбань і досягнень; обмеження багатопредметності та енциклопедизму загальної освіти; обов'язкове вивчення слов'янської і давніх мов для духовного ставлення до точності і істинності, красномовства [3].

Також розроблені правила для учнів гімназій за групами: правила по відношенню до себе; до всіх членів і чинів; до «зовнішньої публіки». Про регламентацію в організації духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів свідчили чинні ще з 1834 р. Положення про домашніх наставників і вчителів, в яких основним критерієм обирання на вчительську посаду визначено духовно-моральні якості [2, т. 1, відділ 2].

Проаналізовані документи [4] підтверджують, що багато уваги на першому етапі приділяли духовно-моральному вихованню учнів загальноосвітніх закладів під час вивчення математики, класичних мов. Учителі Я. Мор, В. Нікітін вказували, що джерелом знань про духовність, мораль є математичний розум. А філологічна ерудиція визнавалася основою змісту загальної освіти. Стародавні мови, згідно з чинними навчальними програмами гімназій, слугували засобом передачі учням відомостей про античну культуру.

На доведення цього в меморіях, заслуханих на педагогічній раді Київської другої гімназії 14 березня 1850 р.,

наголошено, що граматичні вправи і переклади застосовувалися для формування мислительних навичок, необхідних для подальшої самодіяльної наукової, державної, громадської діяльності [4, арк. 6]. Таким чином, вивчення класичних мов у період дослідження сприяло реалізації завдань духовно-морального виховання групи «виховати людину-громадянина».

Дослідженням встановлено, що класична філологія педагогами розглядалася «гмнастикою духовною», котра необхідна кожному справжньому громадянину. Латина давала важливі засоби духовно-морального виховання учнів. Наприклад, учні нижчих гімназій вивчали граматику латинської мови і здобували необхідні навички в самостійному тлумаченні творів римських письменників. У вищій ланці вони знайомилися з найвідомішими творами латиномовних авторів, мали змогу детально вивчати історію римського політичного життя, осмислити стилістику, красу мови.

У спогадах колишнього учня Київської першої чоловічої гімназії О. Рубець [5, т. 3, ч. 2, с. 543] указано, що часто вивчення давніх мов обмежувалося доволі некорисним заучуванням текстів з підручника, так звані зубріння, довбня: «довбня була жахлива: все заучувалося слово в слово, промовлялося без пауз, без інтонації, не можна було пропустити жодного слова, бо тоді виходила нісенітниця». Про те саме зазначав і О. Греков: «Проста за змістом латинська мова перетворювалася в муку египетську. Ми зубрили часи і відмінки, правила і виключення не знали, не вміли використати на практиці. В результаті справа перетворювалася на постійні переклади з російської на латину, що було дослівно і часто не зрозуміло. Мої зошити латинських extemporalie після перегляду учителя перетворювалися в Червоне море [250]. Грецька мова, так само, як і латина, була так само неможливою, з тими ж викаблукками. Краси цієї мови ми не могли зрозуміти, а пам'ятали лише правила і виключення [6, с. 82, 87].

А деякі з учнів через багато років з вдячністю згадували про період навчання. Наприклад, О. Галахов: «Що ж ми винесли з собою по завершенню гімназичного курсу? ...Ми ґрунтовно пройшли курс Закону Божого і російської мови, отримавши міцну навичку в літературному викладі. Викладання латини обмежалося етимологією, читанням історії Європи і декількох біографій із Корелія Непота. Про переклади з російської на латину, про так звані екстемпоралії не було і згадки. Жалкували про мізерні знання з алгебри і геометрії. Більше знали з географії і історії, однак, ці знання не мали системи і цілості. Нові мови залишилися для нас країною невідомою, яку довелось нам відкривати згодом самим. ..У той же час не можна не вказати, що за бідності наукових знань, ми отримали в гімназії те, що зараз важко отримати: допитливість, бажання до читання і самоосвіти, звичку працювати, бажання і здатність бути корисним своєю працею. Ось ті цінності, за які ми з вдячністю і доброю пам'яттю прощалися з нашими наставниками [7, с. 70-71].

Практика душекорисного читання, що супроводжувала навчальний процес упродовж усього періоду дослідження, носила риси загальновищої норми, що виражено в уявленні про ідеального читача і певних вимогах до читання. Зміст душекорисного читання визначався, насамперед, виховними цілями. Саме тому мотиви звертання до книги у середині XIX – на початку XX століття значно відрізнялися від сучасних. Не було читання розважального, для дозвілля, дидактичного (у сучасному значенні цих термінів). Віталось читання для засвоєння християнських догм, класичних гуманістичних цінностей, які становили основу системи духовно-морального виховання.

Традиційно в якості змісту душекорисного читання розглядали систему цінностей, присвоєння яких забезпечує духовно-моральне становлення молодого людини. З мемуарних текстів довідуємося про класичний зміст душекорисного читання (40-ві рр. XIX століття): «Прочитали Вальтер-Скотта, що було Дікенса, своїх письменників старих, зокрема Загоскіна, про війну 1812 р. Михайловського-Данилевського» [5, т. 2, с. 56].

Про традиції душекорисного читання у середині 50-х рр. XIX століття довідуємося зі спогадів О. Рубця: «Улюбленим читанням того часу були повісті М. Гоголя, «Герой нашого часу» М. Лермонтова, його вірші і поеми «Демон», «Мцирі», О. Пушкіна «Євгеній Онегін» [5, т. 3, ч. 2, с. 550]. О. Рубець писав: «Серед моїх товаришів були великі шанувальники читання; вони захоплювалися повістями Тургенева, надрукованими у «Современнике», повістями і оповіданнями Гоголя, у виданні Куліша. Такі шанувальники читання збиралися по 12-15 осіб в окремих кімнатах і починали читання, зібрання завжди попереджували про правила поведінки слухати уважно і поводитися тихо. Після читання проводилися активні дебати і захопливі виступи-схвалення «Тараса Бульби» чи «Мертвих душ» [там само, с. 575].

На підставі опису послідовності проведення літературних бесід можемо констатувати той факт, що було ритуалізовано і процес навчання читання, що вже з першого моменту налаштовувало учня на певний духовний лад. Ідея любові до Батьківщини, виховання людини-громадянина на основі прийняття цінностей християнської віри сформувалася саме у книгах. Змістом духовно-морального виховання був духовний і моральний досвід, який здобувається дитиною у процесі переживання високих духовних станів, усвідомлення людиною внутрішньої духовної реальності й розуміння самоцінності духовного світу іншої людини, визначення вихованцем актуальних для нього смислоттєвих і моральних проблем, індивідуального й спільного вирішення моральних проблем, духовного спілкування.

Серед морально-етичних цінностей виділено Десять Заповідей Божих (Декалог); дві християнські заповіді – любов до Бога і любов до ближнього; Заповіді блаженства в Євангеліях (Нагірна проповідь Ісуса Христа); три Божі чесноти – Віра, Надія, Любов; дотримання сім головних моральних чеснот (покора, щедрість, чистота, доброзичливість, поміркованість, лагідність, працьовитість); сім справ милосердя щодо тіла (голодного нагодувати, спраглого напоїти, роздягненого одягнути, подорожнього в дім прийняти, недужого підтримати, ув'язненого відвідати, померлого поховати); сім дарів Святого Духа (премудрість, розум, рада, сила волі, знання, побожність, страх Божий); плоди Святого Духа (любов, радість, мир, терпеливість, доброта, милосердя, віра, лагідність, стриманість) тощо. Окрім цього, виділено гріхи, котрих має уникати кожна людина: важкі гріхи – навмисне людиновбивство, покривдження вбогих, удів, сиріт, содомський гріх (розпусти), не виплата заробленої плати; сім головних гріхів (гордість; жадібність; нечистота - схильність до бруду різного роду; заздрість; гнів; непоміркованість-у діях, вчинках, словах, їжі, питті, одязі, тощо; лінивість) та гріхи проти Святого Духа.

Усі ці приписи фактично визначали певні моральні норми виховання, які можна вважати моральним кодексом християнина. Безумовно, придбання такого досвіду неможливе без освоєння й співвіднесення його з духовним досвідом людини й людства, втіленого в моральних і духовних цінностях, нормах і традиціях, життєписах і біографіях їх носіїв. Однак, варто вказати, що для учнів – вихідців із незможних родин можливості для читання були обмеженими. Наприклад, син купця М. Лейкін, який здобув загальну освіту у середині 1850-х рр., читав «дуже мало – книг не було», переважно романи Зотова, Поль-де-Кока, Курганова, Калашнікова.

Певні елементи духовно-морального виховання учнів загальних шкіл прослідковувалися у викладанні природознавства, географії. Цьому сприяв сам зміст предметів. Наприклад, у підручнику Д. Семенова у розділі географії азійських країн особливе місце відводилося Палестині. Описувалася ця країна наступним чином: «Країна знань, як Палестина або також свята земля, має велике значення в історії, а для християн важливий тим, що тут жили патріархи старого Завіту: Авраам, Ісаак Яків. Тут, народився, жив і помер Спаситель світу, Ісус Христос». У статті 147 (глава про прогімназії) Статуту гімназій і прогімназій 1864 р. зазначено: «Курс природознавства у прогімназіях, не містить

систематичного викладу різних природничо-наукових знань, дає уявлення про природу і повідомляє поняття про реальний світ у його цілісності і єдності. Природничо-історичні екскурсії, як доповнення до класних занять, частіше проводяться влітку». Основну місію покладали на батьківщинознавство і давні мови, згодом – Закон Божий. Отже, увесь навчальний процес тогочасних загальноосвітніх закладів був побудований на засадах християнського світобачення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, проведений аналіз підтвердив, що зміст усіх навчальних дисциплін в загальноосвітніх закладах спрямовувався на охорону дітей від припадків дорослого життя, створення шляхом виховання нових людей – шляхетних, морально чистих, розумних і спокійних, порівняно з попереднім поколінням. Духовно-моральне виховання спиралося на знання наук, які вважалися середовищем одухотворення, осяяння людини. Головний предмет – Закон Божий. У дисертації аргументовано, що релігійний компонент змісту духовно-морального виховання позначився на першому етапі поступовим переходом від теоцентризму до еkleктичної релігійно-раціональної складової виховного змісту Закону Божого. У вказаний історичний період зміст духовно-морального виховання конкретизувався на прикладі курсів батьківщинознавства, літератури, яка мала забезпечити гідні приклади для наслідування молоді в буденному житті, а також словесності, історії, природничих наук, мистецтва. Так, встановлено, що за правилами для вчителів гімназій (1849, 1852, 1854) загальне навчання мало спрямовуватися на підготовку молоді до практичного життя. За розпорядженням О. Мусіна-Пушкіна у практику чоловічих гімназій і міністерських народних училищ на першому етапі з виховною метою запроваджено обов'язкові літературні бесіди. Перспективним напрямком подальшої розробки проблеми визначено аналіз історико-педагогічного досвіду організації позакласної виховної роботи в закладах відомства Міністерства народної освіти.

Резюме. У статті наголошено, що у середині XIX століття процесуально духовно-моральне виховання в гімназіях, міністерських народних училищах передбачало створення виховного середовища. Учителі контролювали правильні відносини між керівництвом, учителями, вихователями і учнями. Учителі були зобов'язані подавати приклад для наслідування і здійснювати моральний вплив. Зміст усіх навчальних дисциплін в загальноосвітніх закладах спрямовувався на охорону дітей від припадків дорослого життя. Головним ідеологічним предметом був Закон Божий. Зміст духовно-морального виховання конкретизувався на прикладі курсів батьківщинознавства, літератури. У практику чоловічих гімназій і міністерських народних училищ запроваджено обов'язкові літературні бесіди. **Ключові слова:** духовно-моральне виховання, школа, учитель, дитина, література, бесіда, Закон Божий, моральність.

Резюме. В статті указано, що в середині XIX століття процесуально духовно-нравственное воспитание в гимназиях, министерских народных училищах предусматривало создание воспитывающей среды. Учителя контролировали правильность отношений между руководителями, учителями, воспитателями и учащимися. Учителя были обязаны подавать пример для подражания и оказывать моральное влияние. Содержание всех учебных дисциплин было направлено на охрану детей от непристойностей взрослой жизни. Главным идеологическим предметом был Закон Божий. Содержание духовно-нравственного воспитания также конкретизировалось в курсах родоноведения, литературы. В практику мужских гимназий и министерских народных училищ введены обязательные литературные беседы. **Ключевые слова:** духовно-нравственное воспитание, школа, учитель, ребенок, литература, беседа, Закон Божий, нравственность.

Summary. The article points that in the mid-nineteenth century procedural spiritual and moral education in schools and ministerial public schools was intended to create an educational environment. Teachers controlled the right relationship between management, teachers, educators and students. Teachers had to set a good example for students and have moral influence on them. The content of all subjects in secondary schools was directed at protecting children from the delights of adulthood. The main ideological subject was religion. The content of spiritual and moral education courses was based on literature and local history courses. Obligatory literary conversations were introduced in the practice of male high schools and ministerial public schools. **Keywords:** spiritual and moral education, a school, a teacher, a child, literature, conversation, religion, morality.

Література

1. Боборькин П. Д. Воспоминания / Боборькин П. Д. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1965. – С. 45–46.
2. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения в XIX ст. – С-Пб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864–1897. – Т. 2. – 1864. – Отд. 2. (1840–1855). – 1622 ст.; Т. 3 (1855–1864). – 1865. – 1435 ст.; Т. 4. (1865–1870). – 1043 ст.
3. Уваров С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843) / Уваров С. С. – СПб., 1864. – 240 с.
4. ЦДАК, ф. 707, оп. 16, спр. 45, 1850 г., 14 марта, 6 л.
5. Столетие Киевской первой гимназии – К.: Типография С. В. Кульженко, 1911. – Т. 1–3.
6. Греков А. Д. Воспоминания / Греков А. Д. // Новочеркасск и Платовская гимназия в воспоминаниях и документах. – М.: Наука, 1987. – С. 82, 87.
7. Галахов А. Д. Записки человека / Галахов А. Д. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – С. 70–71.